

خط مشی مدیریت توسعه فرهنگی در صدر اسلام^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۴

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۱

محمدطاهر آچاک

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

ORCID: ۰۰۰۹-۰۰۰۳-۸۴۹۳-۲۷۰۱

achak1362@gmail.com

ربابه پورجلی (نویسنده مسئول)

استادیار، گروه جامعه‌شناسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

ORCID: ۰۰۰۰-۰۰۰۳-۳۷۴۴-۷۶۴۲

pourjebali@gmail.com

صمد عابدینی

استادیار، گروه جامعه‌شناسی، واحد خلخال، دانشگاه آزاد اسلامی، خلخال، ایران.

ORCID: ۰۰۰۰-۰۰۰۳-۰۹۸۸-۷۰۴۲

abedinisamad@gmail.com

چکیده

موضوع تغییر و حرکت به سوی پیشرفت و توسعه، حس فطری انسان است و ایده‌ی تمام ادیان و مکاتب بشری، موضوع تغییر بوده است. هدف این پژوهش مطالعه و بررسی مدل مدیریت اسلامی در حوزه توسعه فرهنگی است. مبانی نظری پژوهش در راستای نظریه‌های ماکس وبر و امیل دورکیم، درباره‌ی نقش و کارکرد دین و دیدگاه متفکران مسلمان مثل فارابی و ابن خلدون و غیره در مورد اثرگذاری و نقش اسلام در تغییر و تحولات زندگی بشر که با بهره‌گیری از روش تحقیق تحلیل محتوا و تحلیل اسنادی - تاریخی اقدام شده است. جامعه‌ی آماری این پژوهش، آیات قرآن و احادیث نبوی و وقایع و رویدادهای صدر اسلام است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که ۶۰ درصد آیات قرآن و ۴۵ درصد احادیث نبوی، مرتبط با مقوله و مفهوم توسعه فرهنگی است و در بررسی اسناد و رویدادهای تاریخی صدر اسلام نیز بیشترین توجه به موضوع فرهنگ و توسعه فرهنگی بوده که با محوریت مؤلفه‌ها و شاخص‌های ارزش و جایگاه علم، اصلاح عقاید، پرورش اخلاق و تدوین آداب‌ورسوم شکل گرفته و در قالب تمدن اسلامی نمایان شد.

کلمات کلیدی: توسعه، توسعه‌ی فرهنگی، اسلام، مدل اسلامی توسعه، صدر اسلام

^۱ مقاله مستخرج از رساله دکترای دانشجو است.

۱- مقدمه

مفهوم توسعه^۱ با اصطلاحات زیرمجموعه آن از قبیل رشد^۲، تکامل، پیشرفت، ترقی و تغییر، جزو هویت و مشخصه‌ی اصلی حرکت انسان از آغاز خلقت بوده و انسان در گذر پرفرازونشیب تاریخ خود در پی دست یافتن بدان تلاش نموده است. در گذر زمان هر آئین یا اندیشه‌ای که آمده مژده‌ی تغییر برای ایجاد وضعیت بهتر و مدل خاصی را ارائه نموده‌اند. در این پژوهش در راستای تغییر در زندگی انسان، ضمن آشنایی با مدل اسلام، آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهیم و زوایای مدل توسعه‌ی اسلامی در بعد فرهنگی را بررسی می‌نماییم.

از دیدگاه جامعه‌شناسی، نخستین آرای مربوط به رشد و تکامل را باید در افکار فلاسفه‌ای نظیر ارسطو^۳ یافت اما آغاز تفکرات علمی در مورد توسعه در اندیشه‌های آگوست کنت^۴، هربرت اسپنسر^۵، کارل مارکس، ماکس وبر، امیل دورکیم و ویلفردوپارنو^۶ است. پیش‌گامان نظریه‌های تخصصی توسعه؛ لردبایر، کالین کلار، آلبرت هیرشمن، سرآرتور لویس، گونار میردال، رانول پره‌بیش و پل روزنشتاین رودان هستند. توسعه در واقع نتیجه تکامل، تغییر، رشد، ترقی یا نوسازی است (لهسای زاده: ۱۳۸۶: ۱۸). توسعه فرآیندی است که طی آن باورهای فرهنگی، نهادهای اجتماعی، نهادهای اقتصادی و نهادهای سیاسی به صورت بنیادی متحول می‌شوند تا متناسب با ظرفیت‌های شناخته‌شده جدید شوند و طی این فرآیند، سطح رفاه جامعه ارتقاء می‌یابد. توسعه دارای ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و... می‌باشد (رشیدی، ۱۳۹۵: ۲۸). توسعه در بسیاری از موارد، عادات، رسوم و عقاید مردم را نیز در برمی‌گیرد (ازکیا، ۱۳۷۷: ۸).

برخی از جامعه‌شناسان بر ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی تأکید دارند که توسعه ایجاد زندگی پرثمری است که فرهنگ، آن را تعریف می‌کند. توسعه فراگردی است که در آن سنت‌ها و تجارب گذشته از نو و بر اساس نیازها و شرایط تازه بازاندیشی و بازسازی می‌شوند و از این طریق جامعه خود را بارور می‌کند و توانایی‌های بالقوه انسان‌ها شکوفا می‌شود. از این جهت مفهوم هویت فرهنگی از مفهوم توسعه جدا نیست (ازکیا و غفاری، ۱۳۹۰: ۴۹). مفهوم توسعه‌ی فرهنگی از اوایل دهه‌ی ۱۹۸۰ به بعد از طرف یونسکو به عنوان یک سازمان فرهنگی در مباحث توسعه مطرح شد و تأکید بیشتری بر نیازهای غیرمادی افراد جامعه دارد به عبارتی حاصل فرآیند توسعه‌ی فرهنگی کنار گذاشتن خرده‌فرهنگ‌های نامناسب توسعه‌ای است (رشیدی، ۱۳۹۵: ۱۱۳).

فرهنگ، هویت و هستی هر جامعه‌ای است که محتوای فکر و اندیشه و توسعه و ترقی در لابه‌لای فرهنگ آن جامعه نهفته است اگر فرهنگ یک جامعه، غنی و مستعد برای توسعه و پیشرفت باشد بی‌شک زمینه‌های توسعه در آن جامعه وجود دارد. توسعه فرهنگی مقدمه و زمینه‌ساز توسعه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است و فرهنگ بستر روان‌ساز توسعه محسوب می‌شود. آنتونی گیدنز^۷ با رویکردی جامعه‌شناختی، فرهنگ را مجموعه‌ای از ارزش‌هایی که اعضای یک گروه معین دارند، تعریف کرده و ارزش‌ها، آرمان‌هایی انتزاعی هستند و هنجارها، اصول و قواعدی هستند که انتظار می‌رود مردم آن‌ها را رعایت کنند. هنجارها نشان‌دهنده‌ی بایدها و نبایدها در زندگی اجتماعی هستند (گیدنز، ۱۳۸۶: ۵۵). منظور از توسعه‌ی فرهنگی دگرگونی‌ای است که از طریق تراکم برگشت‌ناپذیر عناصر فرهنگی (تمدن) در یک جامعه معین صورت می‌گیرد و بر اثر آن جامعه کنترل مؤثری را بر محیط طبیعی و اجتماعی اعمال می‌کند و در این تراکم برگشت‌ناپذیر، معارف، فنون، دانش و فن به عناصری که از پیش وجود داشته و از آن مشتق شده افزوده می‌شود (توسلی، ۱۳۷۲: ۴۳۸).

^۱ -Development

^۲ -Growth

^۳ -Aristotle

^۴ -August C. unt

^۵ -Herbert Spencer

^۶ - Vilfredo Pareto

^۷ - Anthony Giddens

دین با هر شکل و عنوانی و بر اساس هر نوع اعتقادی که باشد بر سبک زندگی و فرهنگ جامعه تأثیرگذار است. هر یک از ادیان در چارچوب اصول و اعتقادات خود مسیری را برای حرکت پیروان و جامعه خود ترسیم کرده که در واقع حرکت و وضعیت هر جامعه‌ای متأثر از دین و باورهای مرسوم در آن جامعه است این موضوع در تحقیقات نظریه‌پردازانی چون ماکس وبر که درباره مسیحیت و مذهب پروتستان در اروپا و آیین کونفوسیوس و بودا در چین و هند تحقیق کرده و تحقیقات ابن خلدون پیرامون تغییر و تحولات در زندگی انسان و عوامل تأثیرگذار بر آن و تحقیقات قرضاوی، مطهری و ولایتی و ... در حوزه فرهنگ و تمدن اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. اسلام که دین و اعتقاد حدود یک و نیم میلیارد نفر یعنی بیست درصد جمعیت جهان است و هزار و چهارصد سال از ظهور و پیدایش آن می‌گذرد دارای قانون و اصول متفاوت از سایر ادیان و مکاتب می‌باشد؛ که ضرورت و اهمیت تحقیق در این است که با اصول و برنامه‌های اسلام برای ترقی و پیشرفت جامعه آشنا و با بررسی اسناد رویدادهای تاریخی صدر اسلام به روش و راهکارهایی که اسلام در پیش گرفت و بر اساس نگرش خود جامعه را تغییر و مدل خود را تثبیت کرد پی ببریم.

لذا نوآوری این پژوهش در این است که با استفاده از رویکردی تحلیلی و تاریخی، به بررسی آیات قرآن، احادیث نبوی و وقایع تاریخی صدر اسلام می‌پردازد و به شناسایی مؤلفه‌های کلیدی توسعه فرهنگی در اسلام می‌پردازد. این تحقیق نه تنها به تحلیل نظریات فلاسفه و جامعه‌شناسان در زمینه توسعه می‌پردازد، بلکه به بررسی تأثیرات عملی دین اسلام بر فرهنگ و توسعه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جوامع نیز می‌پردازد. با این رویکرد، پژوهش حاضر می‌تواند به غنای ادبیات موجود در حوزه توسعه فرهنگی و دین‌شناسی افزوده و به پژوهشگران و سیاست‌گذاران در طراحی برنامه‌های توسعه‌ای مؤثر کمک کند. مسئله اصلی این پژوهش به بررسی و تحلیل مدل توسعه فرهنگی اسلام می‌پردازد و این سؤال را مطرح می‌کند که «مدل توسعه فرهنگی اسلام چگونه است و چه ویژگی‌هایی دارد؟» با توجه به اینکه اسلام به‌عنوان دینی با بیش از یک و نیم میلیارد پیرو در سراسر جهان شناخته می‌شود، شناسایی مؤلفه‌ها و اصول این مدل می‌تواند به درک بهتر از تأثیرات دین بر توسعه و تغییرات اجتماعی کمک کند. همچنین، این تحقیق به بررسی چگونگی تأثیرگذاری اصول اسلامی بر فرهنگ و سبک زندگی جوامع در طول تاریخ، به‌ویژه در صدر اسلام، می‌پردازد و به دنبال شناسایی راهکارهایی است که اسلام برای پیشرفت و ترقی جامعه به کار گرفته است. بر این اساس این پژوهش به دنبال پاسخ این مسئله اساسی است که مدل توسعه‌ی فرهنگی اسلام چگونه است و چه ویژگی‌هایی دارد؟ و اسلام در هزار و چهارصد سال پیش بر اساس مدل خود چه توسعه و تغییری در جامعه ایجاد نموده است؟

۲- چهارچوب نظری پژوهش

پیرامون مبانی نظری همسو با موضوع پژوهش، تحقیقاتی انجام و نظریاتی ارائه شده است ماکس وبر محیطی فرهنگی را در جوامع اروپایی یافت که این فرهنگ برای انضباط، سخت‌کوشی، صرفه‌جویی، گردآوری ثروت و مباحثات به توفیق اقتصادی اهمیت قائل بود که این همان مذهب پروتستان از دین مسیحیت بود؛ که نقش کلیدی در خواستگاه‌های فرهنگی سرمایه‌داری ایفا کرد (سیدمن، ۱۳۹۳: ۶۳). از دیدگاه ماکس وبر^۱ دین جهت دهنده جامعه و اقتصاد است و در تحقیقات و آثار خود به مطالعه ادیان پرداخته و بر اهمیت تأثیر اندیشه‌های دینی بر پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی توجه داشته، جنبه‌ای از اهمیت جامعه‌شناسی وبر، تأکیدی است که وی بر نقش تعیین‌کننده‌ی اندیشه‌ی اجتماعی و به‌ویژه جهان‌بینی دینی بر حیات اقتصادی جامعه می‌گذارد تأکید دارد که جامعه پیوند درهم‌پیچیده و گسترده‌ای از تأثیرات متقابل میان شالوده‌های مادی و اشکال سازمان‌بندی اجتماعی و سیاسی و درونه‌ی معنوی نهضت‌های دینی و ایدئولوژیک است (وبر، ۱۳۹۴: ۸).

دورکیم به دین بادی مثبتی نگریست و آن را نیروی همیشه جاویدان جامعه دانست بر عملکرد نهادهای اجتماعی متفاوت، مثل خانواده و دین تمرکز داشت دین را نهاد مهم اجتماعی تعریف کرد که مقدس‌ترین اندیشه که همبستگی

۱- Max Weber

اجتماعی است را پی‌ریزی می‌کند و نقش بسیار تعیین‌کننده‌ای در تحکیم همبستگی اجتماعی دارد. مقابل دیدگاه وبر و دورکیم، نظریه تضاد برگرفته از نظریات کارل مارکس مطرح است که همه چیز را در تقابل و تضاد و کشمکش و ناسازگاری می‌بیند. او در بازخوانی رویدادها و تحولات زندگی انسان‌ها، حفظ حیات و ادامه زندگی را در گرو رقابت و مبارزه و تضاد بین آنچه موجود است با آنچه نیست و باید به دست آید می‌داند لذا دین و اعتقادات هر جامعه‌ای را که در واقع فرهنگ آن جامعه می‌باشد مانع حرکت به سوی توسعه و پیشرفت و هر نوع تحرک و تغییر و تحول می‌داند. کارل مارکس دین را آه حسرت و زاری توده‌های مستضعف توصیف کرد که دین افیون ملت‌ها است (اسکات و هال، ۱۳۸۵: ۲۰).

پیشینه پژوهش

امیری و بنافی (۱۴۰۳) در تحقیق خود با عنوان تحلیلی بر گرایش به مطالعات دینی و معنوی در رشته مدیریت در عرصه ملی و بین‌المللی، مطرح نمودند احتمال تغییر پارادایم، نیاز به حل مشکلات جامعه، تکثرگرایی برای بقا، احتمال سیاسی (مقابله مذهبی)، بیداری فطرت، استفاده ابزاری و کسب مرجعیت از جمله علل گرایش به افزایش آثار دینی و معنوی در غرب است. این افزایش در ایران به دلیل حل مسائل و مشکلات، تبیین مدیریت اسلامی، دلیل سیاسی و مدگرایی و تقلید است. همچنین، به نظر می‌رسد گرایش به آثار معنوی در غرب، ابزاری برای مقابله با جریان دینی اصیل و بازگشتی به همان دین فردی و سکولار است که در قالب جدید متجلی شده است.

جاسمی (۱۳۹۷) در تحقیقی با عنوان بررسی ابعاد مفهومی و نظری توسعه فرهنگی، ابتدا به تعریف مفاهیم اساسی موضوع که توسعه و توسعه فرهنگی است پرداخته و دیدگاه و نظریات مختلف را حول مفاهیم توسعه و فرهنگ جمع‌آوری کرده سپس توسعه فرهنگی را بر اساس تعاریف ذکر شده، آن را لازمه توسعه در ابعاد دیگر می‌داند و شاخص‌ها و معیارهای توسعه فرهنگی و مبانی و اصول و ویژگی‌های اساسی توسعه فرهنگی را بیان و در نتیجه‌گیری خود، توسعه فرهنگی را موجب بالندگی هر چه بیشتر جامعه می‌داند.

جلیلی (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان کاربردی توحید و عدالت در ساخت توسعه فرهنگی از نظر قرآن، توسعه فرهنگی را از مهم‌ترین ابعاد توسعه می‌داند و بیان می‌کند که قرآن کریم تصویری از جامعه مطلوب خویش ارائه کرده که توحید گرایی و عدالت باوری را از شاخصه‌های بنیادین توسعه فرهنگی جامعه اسلامی در ساخت نظام ارزشی و هنجاری می‌داند و کارکرد بسیاری در جهت تحقق توسعه فرهنگی دارد. محقق، زمینه طرح الگویی از جامعه توسعه‌یافته مدنظر قرآن کریم را مهیا کرده و نقشه راه جامعه اسلامی را برای عصر حاضر تبیین می‌کند.

ولایتی (۱۳۸۶) در تحقیقی با عنوان پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ضمن مروری بر رویدادهای تاریخی اسلام، نکات کلیدی وقایع تحول‌ساز که بنیان فکری تمدن اسلامی از آنجا نشئت گرفته را بیان می‌کند اینکه اسلام با فرهنگ و اصول و مبانی خود چگونه انسان‌ها را متحول و خطمشی زندگی به وسیله اسلام دچار تغییر و تحول و اصلاح گردید و اثبات می‌کند که فرهنگ و تمدن اسلامی در همه حوزه‌ها بر جهان تأثیر گذاشت.

پژوهنده (۱۳۸۰) در تحقیقی با عنوان توسعه فرهنگی و فرهنگ توسعه در اسلام، توسعه را مقوله‌ای فرهنگی به شمار می‌آورد و سرچشمه همه ابعاد توسعه را بعد فرهنگی می‌داند که توسعه فرهنگی شرط اصلی توسعه اقتصادی محسوب می‌شود. لذا توسعه و هر نوع تغییر را در گرو توسعه و تحول در فرهنگ می‌داند. در ادامه ضمن بیان نکات و اصول کلیدی مبانی توسعه در فرهنگ اسلامی به ارائه الگوی اسلامی توسعه فرهنگی می‌پردازد.

فرضادی (۲۰۱۱) در تحقیقی با عنوان دانش و دین‌داری و سنت سرچشمه‌ی دانش و تمدن، گوشه‌ای از تغییر و تحولات امور زندگی روزمره انسان‌ها را که پیامبر (ص) از بنیان آن را در راستای توسعه و پیشرفت متحول ساخت بیان می‌کند اینکه چطور قرآن و سنت نبوی سرآغاز تغییر اساسی در جهت پیشرفت و رفاه برای آینده بشریت بوده که خود معجزه است. آن

نکات و مطالب مفید عبارت‌اند از: اینکه چگونه پیامبر امی و بی‌سواد به مسئله‌ی قلم و دانش پژوهی عنایت نموده و مقام و منزلت اهل علم را ستوده و اخلاق و رفتاری را که اندیشمندان و عالمان باید از آن بهره‌مند باشند بیان نموده و اصول و قواعد علمی و ارزش‌های والای تربیتی را مقرر کرده است.

باپیر (۲۰۰۶) در تحقیقات خود در حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به بیان اصول و مبادی اسلام پیرامون ایجاد تغییر در جهت پیشرفت پرداخته و با مقایسه فرهنگ و اندیشه اسلامی با سایر عقاید و اندیشه‌ها و بیان تقابل و رویارویی بین آن‌ها، اندیشه و مکتب اسلامی را راه‌حل برون‌رفت از عقب‌ماندگی و دستیابی به زندگی همراه با رفاه و خوشبختی می‌داند و شریعت اسلام را جامع و کامل و شامل برای همه امور معرفی می‌کند و راهکارهای لازم جهت اقتباس و به‌کارگیری اصول اسلامی در تمام حوزه‌ها را مطرح می‌سازد.

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر از لحاظ روش تحقیق از نوع تفسیری در قالب پژوهش‌های نظری کاربردی است که با استفاده از روش تحلیل محتوا و تحلیل اسنادی-تاریخی به‌صورت کمی و کیفی انجام شده است. تحلیل محتوا فنی برای گردآوری و تحلیل متن است که در این تحقیق بیشتر بر محوریت کلمات و معنا و مفاهیم آن می‌باشد و امکان آشکارسازی محتوای متن را می‌دهد که با فنون کمی مانند جدول آن را می‌توان تحلیل کرد که طبق تعریف برلسون فنی پژوهشی برای توصیف عینی منظم و کمی محتوای آشکار پیام است که به‌منظور دستیابی به ویژگی‌ها و دیدگاه‌ها و اندیشه‌های صادرکننده پیام بکار می‌رود و روشی علمی برای تفسیر متن که نتایج به‌دست آمده از طریق آن دارای اعتبار و روایی بالایی است همچنین برحسب اینکه بخشی از موضوع تحقیق مربوط به بستر تاریخی که در گذشته اتفاق افتاده است بنابراین هم‌زمان که به تحلیل محتوای متن پرداخته می‌شود اسناد و مطالبی را که توسط محققان و مورخان جمع‌آوری و ثبت شده‌اند نیز مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرند. کاربرد روش اسنادی چنان گسترده است که هیچ تحقیقی فارغ از کاربرد این روش نیست و در زمره روش‌های غیر مزاحم و غیر واکنشی به شمار می‌آید (ساروخانی، ۱۳۸۸: ۲۵۴). منابع و اسناد مطالعاتی به‌مثابه‌ی ابزاری برای پی بردن به معانی و مقاصد پدیده‌های اجتماعی و وقایع و رویدادهای تاریخی که در گذشته اتفاق افتاده است. تحقیقات اسنادی مشابه تحلیل محتوا است که شامل مطالعه اطلاعات موجود ثبت شده در متون یا آثار بجا مانده از رویدادهاست

جامعه‌ی آماری پژوهش، قرآن و سنت نبوی و وقایع و رویدادهای صدر اسلام است که قرآن شامل ۱۱۴ سوره با ۶۲۳۶ آیه و سنت نبوی با عنوان احادیث، باروایت مشترک مسلم و بخاری از کتاب اللؤلؤ والمرجان است که ۱۹۰۶ حدیث می‌باشد و برای تحلیل اسنادی-تاریخی وقایع و رویدادهای صدر اسلام، تاریخ طبری و بازبینی تاریخ علی صلابی مدنظر است. واحد تحلیل در این پژوهش کلمه است که برای تحلیل محتوای متن دین و تحلیل اسنادی-تاریخی رویدادهای صدر اسلام بر مبنای استناد به معانی و مفاهیم کلمات، به شناسایی مقوله‌ی توسعه فرهنگی و مؤلفه‌های آن اقدام و سپس با جمع‌آوری و شمارش تعداد داده‌ها در قالب جدول، فراوانی و نسبت درصد فراوانی آن‌ها محاسبه شده است؛ که مؤلفه‌ها عبارت‌اند از: علم، عقیده و باور، اخلاق و صفات مؤمنان، آداب و رسوم و نحوه رفتار با دیگران.

در تحلیل محتوا، جهت شناسایی و درک مفاهیم داخل متن از کدگذاری باز استفاده می‌شود؛ که فنی است جهت نمایان ساختن تفکرات، ایده‌ها و معانی حاوی آن‌ها و در کدگذاری محوری نیز که شناسایی مفاهیم اصلی در مطالعه است از نتایج کدگذاری باز استفاده می‌شود که شامل گروه‌بندی مجدد داده‌هاست (بیبی، ۱۳۹۲: ۸۶۱). در گردآوری داده‌ها و یافته‌های تحقیق از فن و فن فیش‌برداری استفاده شده و با مطالعه متن، مقوله و مؤلفه‌های مرتبط با موضوع پژوهش استخراج و در فیش‌های عنوان‌بندی شده، یادداشت و کدگذاری گردیده است.

۴- یافته‌های پژوهش

طبق یافته‌ها و با استناد به آمار و داده‌های به‌دست‌آمده بر مبنای تحلیل محتوا در مدل توسعه‌ای اسلام، حوزه فرهنگی دارای جایگاه خاص و دروازه کلیدی برای ورود به دیگر حوزه‌های توسعه شناخته می‌شود که بر اساس کدگذاری باز بیشترین تعداد داده‌ها در متن قرآن و احادیث، مربوط و مرتبط به حوزه توسعه فرهنگی می‌باشد. با توجه به اینکه واحد تحلیل در این پژوهش کلمه می‌باشد در تحلیل محتوای متن اعم از آیات و احادیث کلمات همراه با معنا و مفاهیم آن موردتوجه بوده که کدگذاری باز با شناسایی کلمات و معانی آن‌ها با محوریت مقوله فرهنگی انجام و سپس بر اساس نتایج حاصل از کدگذاری باز، مؤلفه‌های زیرمجموعه مقوله توسعه فرهنگی با بهره‌گیری از کدگذاری محوری از هم تفکیک شده‌اند.

جدول (۱) فراوانی مؤلفه‌های متن آیات قرآن بر مبنای کدگذاری باز

حوزه توسعه	مؤلفه‌های متن آیات قرآن	فراوانی	درصد فراوانی
فرهنگی	ارزش و جایگاه علم - اصلاح عقاید و باورها - پرورش اخلاقی - رفتار و آداب‌ورسوم	۳۴	۶۰٪

طبق جدول شماره ۱، از مجموع ۶۲۳۶ آیه قرآن که در قالب ۱۱۴ سوره از جانب خداوند بر پیامبر (ص) به‌عنوان قانون و شریعت نازل شده، ۳۷۴۱ آیه مرتبط با موضوع فرهنگی و زیرمجموعه آن می‌باشد که از جهتی اشاره به نقش و جایگاه فرهنگ در تغییر و تحولات جامعه دارد و از جهتی دیگر آنچه را که قرآن از آن صحبت می‌کند مباحث تکراری نیست بلکه سبک جدید و درواقع رویه‌ای است که از بنیان فرهنگ موجود جامعه وقت را تغییر و شکل تازه و متفاوت از آنچه بوده را به وجود آورد.

دول (۲) فراوانی مؤلفه‌های متن احادیث نبوی با کدگذاری باز

حوزه توسعه	مؤلفه‌های متن احادیث نبوی	فراوانی	درصد فراوانی
فرهنگی	علم و عقیده - آداب‌ورسوم و امورات روزمره - پرورش اخلاقی - عبادت، تزکیه و نظافت	۸۶۲	۴۵٪

در تحلیل محتوای متن احادیث پیامبر (ص) برحسب کدگذاری باز، از مجموع کل جامعه آماری که ۱۹۰۶ حدیث می‌باشد حوزه فرهنگی با فراوانی ۸۶۲ کد و داده معادل ۴۵٪ را شامل شده است. با نگاهی به نتایج متوجه می‌شویم که جایگاه و نقش علم و دانش در مدل توسعه‌ای اسلام دارای اهمیت و موردتوجه است. دروازه اصلی هر جامعه‌ای برای تغییر و توسعه، فرهنگ آن جامعه می‌باشد و نقطه‌ی آغاز از درون هر فرهنگی جهت تغییر و تحول همانا آگاهی و دانش است با بهره‌گیری از علم، انسان‌ها مسیر ترقی و توسعه را طی می‌کنند. هرگونه تغییر تنها از کانال تغییر در فرهنگ و نگرش افراد آن جامعه مقدور است؛ که در سایه‌ی روشنایی علم، عقیده صحیح و رفتار نیک شکل می‌گیرد. در ادامه کار تحقیق از نتایج حاصل از کدگذاری باز، کدگذاری محوری انجام می‌گیرد که با تفکیک مؤلفه‌ها و با کدهای جداگانه، فراوانی هر یک از مؤلفه‌ها به دست می‌آید.

جدول (۳) مؤلفه‌های متن احادیث نبوی بر اساس کدگذاری محوری

کد	کد محوری	مؤلفه‌های توسعه فرهنگی
۲۳۶	علم و عقیده	جایگاه علم
۱۶۳	عبادت، تزکیه و نظافت	اصلاح عقاید
۲۵۹	پرورش اخلاقی	پرورش اخلاقی

واقعیات از کانال علم و دانش پیرامون همه امور به فرد می‌بخشد تا که بتواند برحسب درک و اندیشه حاصل شده، مسیر حرکت به سوی آینده را در پیش بگیرد.

وقتی که به تاریخ صدر اسلام می‌پردازیم اسلام از بنیان فرهنگ جامعه را تغییر و زمینه رشد و توسعه فرهنگی را بر اساس ایده و تئوری خود بنیان نهاد و نتیجه چنان شد که جامعه‌ای با فرهنگی متفاوت پایه‌گذاری نماید. در بررسی اسناد در حوزه توسعه فرهنگی آنچه را که در لابه‌لای ثبت وقایع تاریخی و در متن نامه‌ها و توصیه‌ها و رهنمودهای پیامبر (ص) و خلفای بعد از ایشان به عامه مردم و والیان و کارگزاران ذکر شده است توجه به پرورش و تربیت فکری و اصلاح عقیده و باور و تربیت اخلاقی و تقویت صفات عالی انسانی و دورنگه داشتن از خوی و خصلت زشت و ناپسند و توجه ویژه و دستور به کسب آگاهی و فراگیری علم و دانش که محور حرکتی تغییر و توسعه فرهنگی مدل اسلامی توسعه می‌باشد. اسلام آمده تا با ایجاد رابطه بین زمین و آسمان، دنیا و آخرت و عقل و قلب و سازگاری بین مصلحت‌های فردی و اجتماعی تمدن جدید را به ارمغان آورد تمدن اسلامی تمدنی است که بر پایه علم و ایمان استوار است و در زمینه کسب مدارج معنوی و پیشرفت‌های اخلاقی به ابداع و ابتکارهای مادی دست می‌زند.

مبنای تغییر فرهنگ در اسلام از تربیت فرد شروع می‌شود زیرا با تغییر در فهم و نگرش افراد و تثبیت اندیشه، جامعه نیز که متشکل از جمع افراد است متحول می‌شود و رویه تغییر در آن شکل می‌گیرد که اولین قدم در این مسیر معرفت بخشی و کسب علم پیرامون شناخت خود فرد و آفریدگار هستی و محیط پیرامون و تمام جهان می‌باشد. بر مبنای شناخت است که فهم و نگرش انسان نسبت به خویش و جهان دچار تغییر می‌شود و تغییر بنیادی در فرهنگ و فهم و نگرش و ارزش‌ها و آداب و رسوم و عرف و عادات و رفتار و گفتار جامعه به وجود می‌آید.

شاخص‌ها و مؤلفه‌ها

جایگاه علم و تفکر و اصلاح عقاید

تحول در حوزه فرهنگی و سرآغاز رشد و توسعه فرهنگی در اسلام با تأکید بر موضوع علم پایه‌ریزی شد که اولین آیات نازل شده بر پیامبر (ص) (سوره علق) با مبحث علم که محتوای آن تغییر و توسعه و جرقه تحول در فرهنگ جامعه وقت بود خداوند انسان را مخاطب قرارداد که از جهل و تعصبات جاهلی درآید و بارو آوردن به علم و دانش، از جهتی راه سعادت و خوشبختی را برای زندگی خویش بیابد و از جهتی دیگر زمینه آبادانی و توسعه در زمین را فراهم سازد؛ بنابراین حرکت به سوی علم و دانش و کسب آگاهی، به یک اصل اساسی در فرهنگ جدید که اسلام آن را بنیان نهاد تبدیل شد. بشریت هیچ‌گاه دینی مانند اسلام ندیده که به علم و دانش توجه و انسان‌ها را به کسب آن فراخوانده باشد. کلمه علم ۸۰ بار در قرآن آمده و مشتقات آن مانند تعلمون، علیم و غیره صدها بار ذکر شده و مشتقات عقل مانند تعقلون، یشعرون ۴۹ بار و اصطلاح الباب ۱۶ بار همچنین مشتقات فکر ۱۸ بار مشتقات فقه ۲۱ بار مشتقات حکمت ۲۰ بار در قرآن ذکر شده‌اند (قرضاوی، ۱۳۹۰: ۱۰). کاربرد واژگان علم در متن قرآن از جهتی بیانگر اعجاز قرآن و از جهتی اثبات ارزش و جایگاه علم و معرفت در اسلام است. در مبنای اسلام علم هیچ‌گاه در نقطه مقابل ایمان قرار ندارد بلکه علم شرط ضروری برای عمل است و عملی صحیح و مورد رضایت خداوند است که بر مبنای آگاهی و علم انجام پذیرد. پیامبر (ص) برای آموزش و تعلیم مسلمانان اهمیت بسیار قائل بودند از هرگونه امکانی برای باسواد کردنشان استفاده می‌فرمودند. به زید بن ثابت که پس از جنگ بدر به وسیله یکی از اسیران خواندن و نوشتن آموخته بود دستور دادند که خط عبری را نیز بیاموزند به ده اسیر در همین جنگ بدر فرمودند که اگر هر یک از شما ده نفر از جوانان مسلمان را باسواد کند آزاد خواهد شد.

طبیعت اسلام اقتضا می‌کند که امتش، امت دانایی باشد بی‌گمان علم و دانش برای اسلام به منزله زندگی و روح برای انسان است و این دین الهی جایگاهش تنها در دل صاحبان معرفت و دانش، پخته و استوار است ابراهیم ۵۲، ملک ۱۰، بقره

۱۷۱، آل عمران ۱۸ علق ۱ تا ۵). دانش‌هم‌نشین تنهایی و یارو یاور در غربت است مسلمان مکلف است که برای کسب دانش به سرزمین‌های دوردست برود «حکمت گمشده مؤمن است و در پی آن است از هر جا آن را بیابد بدان سزاوارتر است و هر کس برای کسب دانش بیرون رود او در راه خدا است تا این که برمی‌گردد» (غزالی، ۱۳۷۸: ۳۶۶).

تمدن اسلامی، به لحاظ نظری، تمدنی مبتنی بر دانش است در واقع، هنگامی که به سلسله‌مراتب ارزش‌ها در جامعه اسلامی می‌نگریم، دانش بی‌هیچ رقیبی در مقام نخست نشسته و از این حیث نه تنها نسبت به قدرت سیاسی، بی‌ارتباط نیست، بلکه دانش مبنای قدرت و مشروعیت تلقی شده و اصالت دارد. حکومت اسلامی در ساحت نظر و اندیشه، حکومت دانش و دانشمندان به منظور استنباط و اجرای درست احکام دین در جامعه است؛ بنابراین، علم و دانش شرط اساسی حاکم در تمدن اسلامی است (فیرجی، ۱۳۸۹: ۹۰). تمدن و پیشرفتگی که اسلام در پی ایجاد و تحقق آن است با فرهنگ و تمدن‌های دیگر تفاوت اساسی دارد. کلید کلیه تمدن‌های غیر اسلامی و اندیشه‌شان به چارچوب امور و مسائل مادی محدود می‌شود و امور مادی و دنیوی محور زندگی و تمدن آن‌ها را تشکیل می‌دهد و جایی را در ذهن، فلسفه و نظام آموزش و پرورش انسان‌ها برای اندیشیدن به خداوند و آخرت باقی نگذاشته‌اند اما برخلاف آن‌ها فرهنگ و تمدن اسلامی انسان را با خداوند و زمین را با آسمان و دنیا را با آخرت و ماده را با روح و عقل و قلب و ایمان را در کنار یکدیگر مورد استفاده قرار داده به مسائل مادی اهمیت می‌دهد ارزش‌های ایمانی و اخلاقی هم مورد توجه قرار دارد و در واقع تمدنی است که از درهم‌آمیخته شدن مسائل مادی و معنوی آرمانی و عملی، خدایی و انسانی، ارزشی و آبادسازی و فردی و اجتماعی به وجود آمده و روش اعتدال و میانه‌روی را مبنای عمل خویش قرار داده است (قرضاوی، ۱۳۹۰: ۲۸).

توجه اسلام به علم و ایجاد بستر و زمینه آگاهی و شناخت بیانگر این حقیقت است که اسلام قانون و برنامه زندگی است که برای سعادت و خوشبختی بشر در زمین آمده، برای این پیام عظیم و این رسالت جهانی به‌غیر از کانال علم و دانش راه دیگری برای بهره‌مند شدن از آن وجود ندارد زیرا اصول و مبانی و مفاهیم آن نیز بر مبنای علم از جانب خداوند تدوین شده است. وقتی بنیان اعتقادی اسلام مورد تحلیل قرار می‌گیرد محور آن که توحید است به‌وضوح نمایان است که چگونه خداوند انحرافات اعتقادی را بر اساس استدلال‌های علمی اصلاح و بازسازی می‌کند و هیچ بخشی از اعتقادات و انجام عبادات را خارج از همراهی و انطباق با علم پذیرا نیست.

دانش‌طلبی، تکریم انسان، مساوات بین انسان‌ها در اسلام فضایی را به وجود آورد که مسلمانان را سردسته و سرفافله فتح قله‌های علم و دانش و پیشرفت زمان خود در همه شاخه‌های علم، اعم از فلسفه و طبابت، تاریخ، جغرافیا، فلک و نجوم، هندسه و ریاضیات و فیزیک و شیمی و احداث بیمارستان‌ها و صنایع و ادبیات و هنر بگرداند و در هر کدام از آن شاخه‌های علمی دانشمندی را تقدیم نمود (ناصر علوان، ۱۳۸۴: ۶۵-۴۰).

ویل دورانت^۱ در تاریخ تمدن می‌گوید پیدایش و اضمحلال تمدن اسلامی از حوادث بزرگ تاریخ است اسلام طی پنج قرن از اول تا ۵۹۷ هجری از لحاظ نیرو و نظم و بسط قلمرو و اخلاق نیک و تکامل سطح زندگانی و قوانین منصفانه انسانی و تساهل دینی، احترام به عقاید و افکار دیگران و ادبیات و تحقیق علمی و علوم و طب و فلسفه پیشاهنگ جهان بود (مطهری، ۱۳۶۱: ۶).

پرورش اخلاقی

بعد از بیان جایگاه و ارزش علم در اسلام و ترغیب و تشویق انسان‌ها به فراگیری و آموختن آن و اینکه علم و دانش دروازه‌ای است که عقل و ذهن انسان‌ها را به دنیای معرفت و شناخت و آگاهی وارد می‌کند که عقیده و باور انسان باید بر اساس آن شکل بگیرد. مرحله دوم تغییر که منجر به توسعه فرهنگی شد تربیت و پرورش ایمانی و اخلاقی و اعتقادی بود؛ که اسلام

^۱ -Will Durant

پیش از هر چیز پیام و رسالت ارزش‌ها و اخلاق است پیامبر (ص) می‌فرماید (من برای تکامل بخشیدن به ارزش‌های اخلاقی مبعوث شده‌ام. بخاری) ایشان محور رسالت خویش را بر این مسئولیت و هدف اخلاقی قرار داده که اسلام اخلاق را به عقیده ارتباط می‌دهد. ایمان را از کسی که امانت‌دار نیست نفی می‌نماید و آن‌هایی را که خود سیرند و همسایه‌هایشان گرسنه سر بر بالین می‌گذارند صاحب ایمان به حساب نمی‌آورد و ارتباط خویشاوندی و احترام به مهمان و خیرگویی را از لوازم ایمان به شمار می‌آورد. می‌فرماید (هرکس خداوند و جهان پس از مرگ باور دارد مهمانش را مورد احترام قرار دهد و همسایه‌اش را اذیت و آزار ندهد و گفتار نیکو بگوید یا ساکت بماند. مسلم و بخاری). اسلام اخلاق را به عبادت ارتباط داده و اخلاق را ثمر و میوه درخت عبادت‌ها گردانیده و معاملات را به ارزش‌های اخلاقی مانند صداقت و امانت‌داری و عدالت و نیکوکاری و خیرخواهی و دوستی و دلسوزی ارتباط می‌دهد و همه مظاهر زندگی را به اخلاق مرتبط می‌سازد در اسلام میان علم و اخلاق، سیاست و اخلاق، اقتصاد و اخلاق، جنگ و اخلاق، هیچ‌گونه جدایی و فاصله‌ای وجود ندارد و در واقع اخلاق با همه عرصه‌های زندگی عجین گردیده و تاروپود آن را تشکیل می‌دهد.

اخلاق در تربیت نبوی امری همه‌جانبه و فراگیر بود که سایر امور مربوط به انسان و احساسات و اندیشه او را در برمی‌گرفت مثلاً اخلاق نماز، فروتنی و خشوع، اخلاق سخن، پرهیز از یاهوگویی‌ها و بیهودگی، اخلاق امور جنسی، پایبندی به حدود و محرّمات خدا و اخلاق و رفتار با دیگران، میانه‌روی و پرهیز از افراط و تفریط است و اخلاق زندگی اجتماعی این است که امور اجتماعی جامعه با ریزنی و مشورت انجام بگیرد اخلاق خشم عبارت است از گذشت و بزرگواری (صلایی، ۱۳۸۷: ۲۹۴)؛ بنابراین یکی از خصوصیات و ویژگی‌های تغییر در جامعه در راستای ترقی، تغییر در منش و رفتار و خوی و خصلت انسان‌هاست که تحت عنوان اخلاق تعبیر می‌شود که اخلاق سمبل و نماد تغییر می‌باشد موضوع اخلاق و خلق‌وخوی و مدیریت رفتار انسان یک حقیقت در زندگی انسان است. از نظر فارابی اخلاق تحصیل سعادت است و سعادت جز از طریق ممارست پی‌درپی کارهای نیک که از روی میل انجام پذیرد به دست نیاید (ستوده: ۱۳۸۹: ۴۰). این خلدون تأثیر عوامل محیطی (اقلیم و آب‌وهوا) را بر خلق‌وخوی انسان در شکل‌گیری انواع اجتماعات مورد توجه قرار داده است (مرادی: ۱۳۹۳: ۴۲).

اسلام بدین منظور آمده تا انسان را به سوی زندگی درخشان با فضائل اخلاقی و تربیت نیکو پیش ببرد پیامبر (ص) فرمود بنده مؤمن به سبب اخلاق نیکویش به درجه و پاداش کسی می‌رسد که روز، روزه و شب در نماز است. صفاتی که اسلام پیروانش را بر اساس آن‌ها پرورش می‌دهد عبارت‌اند از: صداقت و راست‌گویی در مقابل دروغ، امانت‌داری در مقابل خیانت، وفا در مقابل خلاف وعد، بردباری و گذشت و جود و کرم در مقابل خشم و عصبانیت، صبر و شکیبایی در مقابل بی‌قراری، عفاف و پاک‌دامنی در مقابل تجاوز و فساد و ناپاکی، طهارت و نظافت و پاکیزگی و معطر بودن و آراستگی در مقابل آلودگی و ژولیدگی و آشفتگی، تعلیم آداب سخن گفتن و پرهیز از نامی و سخن‌چینی و غیبت و تهمت زدن و جاسوسی کردن و مقابل بخل و حسادت ورزیدن، تشویق به حیاء و آزر و برادری و اتحاد و همبستگی و عزت‌نفس؛ که پیامبر (ص) این‌چنین امت خود و تمدن اسلامی را بنیان نهاد.

در میانی و اندیشه اسلامی و در میدان واقعی زندگی مسلمان هیچ اموری وجود ندارد که خارج از سایه و اثرگذاری اخلاق باشد چه در میدان دعوت و چه در میدان جنگ و رویارویی با دشمن، همواره اخلاق اسلامی عملی شده است. پیامبر (ص) فرمود تا فردی به جنگ شما نیاید با وی جنگ نکنید (طبری: ۱۳۶۲: ۱۱۸۵). در روز فتح مکه علیرغم دشمنی و کینه‌ای که مشرکان اهل مکه با پیامبر (ص) و پیروانش داشتند و آنان را شکنجه می‌دادند و سال‌ها علیه آنان جنگ‌ها به راه انداختند اما پیامبر اسلام (ص) در اوج قدرت عفو عمومی اعلام کرد و همگان را بخشید در دوران بعد از پیامبر (ص) نیز سپاه اسلام به هنگام فتوحات اسلامی که جهت رساندن پیام اسلام با حکومت‌های خودکامه که بر مردم ظلم روا می‌داشتند رودرروی هم قرار گرفتند پایبند رعایت اخلاق بودند و این عاملی بود که مردم به اسلام گرویدند. از نمونه‌های بارز اخلاق حاکم اسلامی، تسلیم به حکم قاضی توسط امیرالمؤمنین علی مرتضی در ماجرای گم‌شدن زره ایشان و یافتن آن توسط فردی غیرمسلمان و توصیه به نیکی رفتار کردن امام با قاتلش ابن ملجم.

آداب و رسوم و سنتها

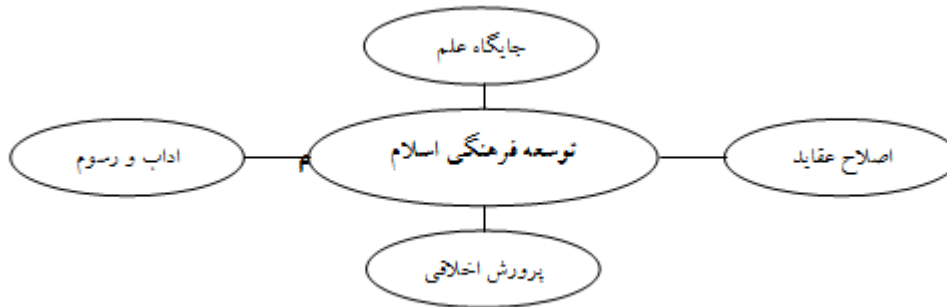
اسلام با توجه به رسالت خود می‌خواهد امتی بسازد که دارای سنت و آداب و رسوم متمایز، شخصیت مستقل و سرشت ویژه و دارای خصوصیات و ایدئولوژی منحصر به فرد و الگوی بی‌نظیر باشد که دیگران آن را سرمشق و الگو قرار دهند. اسلام آمده تا انسان را به رشد و تکامل خود برساند (سید وکیل، ۱۳۸۰: ۱۲۳). اسلام فرهنگ جدیدی را عرضه کرد که آداب و رسوم و تمام رفتارهای روزمره زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها را در برداشت.

یکی از مصادیق توسعه فرهنگی در مدل اسلامی موضوع پرورش اخلاق جنسی می‌باشد. جامعه انسانی از زن و مرد تشکیل شده، بنابراین نیاز به قوانین و مقرراتی دارند تا بر اساس آن رفتار و تعامل با همدیگر و انجام وظیفه خود را دنبال نمایند و چون که زن و مرد دارای ویژگی‌های متفاوت از هم هستند و نسبت به هم دارای کشش و میل و جاذبه می‌باشند و نسل بشر در نتیجه ارتباط جنسی بین زن و مرد امتداد پیدا می‌کند لذا دستورالعمل و اصولی را اسلام بر شیوه رفتار بین آن‌ها مقرر نموده که عبارت است از ازدواج در چارچوب اصول تعیین شده، از قبیل خواستگاری و حق مهریه زن، در اسلام سفارش شده که ازدواج کنید. (روم ۲۱) پیامبر (ص) می‌فرماید فرزندان و کسانی که تحت تسلط شما هستند ازدواج را برایشان فراهم کنید اگر فقیر باشند خداوند آن‌ها را بی‌نیاز می‌کند به جوانان فرمود هر کدام از شما توانایی دارد ازدواج کند زیرا ازدواج مایه حفظ نگاه از آلوده شدن به گناه است. بخاری) اسلام هر نوع ارتباط آزاد و خارج از چارچوب خانواده را منع و حرام می‌داند. موضع اسلام درباره برهنگی زنان و اختلاط‌های جنسی مبنی بر رعایت شرافت و کرامت زنان است و حجاب را بر زنان واجب کرده تا آن‌ها را با یک پوشش مرواریدی مزین سازد، از نظر اسلام زن معدن تشکیل و تربیت مردان نابغه و قهرمانان سلحشور است این سرچشمه انسان‌ساز موظف است تا این مسئولیت مهم را ادا کند (سید وکیل، ۱۳۸۰: ۹۹).

قبل از اسلام بردگان همچون وسایل خانگی و اجناس بازار خرید و فروش می‌شدند و چه بسا ارزش آن‌ها در جامعه از ارزش حیوانات و اجناس بازار پایین‌تر بود اما اسلام عزت و احترام آن‌ها را بالا برد و حقوق انسانی را به آنان برگرداند به وسیله اسلام صاحب‌فکر و عقیده و عزت و شرف شدند و در راه پیروزی اسلام مبارزه و تلاش پیکار نمودند و عذاب چشیدند. برده‌ها خود را به عنوان فرزندان این دین جدید محسوب می‌کردند که ثروتمندان، نیازمندان را تأمین و سروران، بردگان را بر خود امتیاز می‌دادند (غضبان، ۱۳۸۱: ۷۷).

پیامبر (ص) مردم را توجیه نمود که بیماری بر اساس سنت‌های خداوند است و دارو و معالجه هم جزو قوانین و اسباب خدا هستند می‌فرمایند (ای مردم بیماری‌های خود را مداوا کنید زیرا خداوند هیچ دردی را به جز درد پیری بدون درمان باقی نگذاشته است. خداوند هیچ دردی را فرو نفرستاده مگر آنکه دارویی را هم برای آن قرار داده است. بخاری) (خداوند شفا یافتن شما را در چیزهایی که بر شما حرام نموده قرار نداده است. بخاری) به مسلمانان دستور می‌داد تا به مراقبت و محافظت از جسم بپردازند و نگذارند آسیبی به آن وارد شود زیرا ایشان جسم را وسیله‌ای برای قیام به مسئولیت‌های فردی و خانوادگی و دینی و اجتماعی می‌دانست. بهداشت و نظافت یکی از مهم‌ترین مسائلی است که اسلام در جهت تأمین سلامتی انسان به آن تأکید می‌نماید وضو گرفتن و غسل و پوشیدن لباس تمیز و خوشبو کردن و مسواک زدن از فرامین اسلام می‌باشد. پیامبر (ص) مردم را به کار و جنب و جوش و سحرخیزی و ورزش فراخوانده و از شر سستی و تنبلی به خداوند پناه می‌برد (مسلم) یکی از ویژگی‌های انسان مؤمن ملتزم را نشاط و شادابی و نیک‌نفسی برشمرده و از طریق ورزش‌هایی مانند دویدن، اسب‌سواری، تیراندازی و شنا و ... مردم را به پرورش جسم خویش فراخوانده و والدین را به اهتمام به تربیت جسمی فرزندان خویش تشویق و در میان سوارکاران مسابقه برگزار می‌فرمود (قرضاوی، ۱۳۹۰: ۳۵۸-۲۵۶).

حقوق بشر در اسلام نمایانگر فرآیند مستمری است که هرگز حتی پس از مرگ بشر متوقف نمی‌شود از دید اسلام بشر مستحق این است که پس از مرگش به‌طور شایسته غسل و در کفن پوشانده و سپس بر جسدش نماز گزارده شود افزون بر آن اسلام از بین بردن جسد متوفی، منع می‌کند نباید قبر میت را نبش کرد کسی حق ندارد که بر روی قبر مرده بنشیند و به روی قبر راه برود (شهنا، ۱۳۸۲: ۱۱).

تصویر شماره (۱): مدل توسعه‌ی فرهنگی اسلام

۶- نتیجه‌گیری

پروژه‌ی اسلام برای توسعه و تعالی انسان‌ها از بعد فرهنگی شروع می‌شود تا با تغییر و اصلاح فکر و اندیشه، فرهنگ و ارزش‌ها و باورهای جامعه متحول شوند و در شرایط مناسب فرهنگی زمینه پرورش افراد جامعه فراهم گردد و با ایجاد جمعی از افراد پرورش‌یافته، جامعه‌ای جدید که از بنیان فرهنگ و اعتقاداتشان تغییر پیدا کرده و بر اساس ارزش‌ها و فرهنگ و اعتقادات جدید و با خطمشی که اهدافی عالی را دنبال می‌کند به وجود آید. آنچه باعث شد در محدوده زمانی کمتر از ۵۰ سال اسلام به بزرگ‌ترین قدرت و امپراتوری تبدیل شود فرهنگی بود که اسلام بنیان نهاد و انسان‌ها را بر اساس آن تربیت و پرورش نمود که همان تمدن اسلامی است. دعوت و رسالت پیامبر (ص) و نحوه دعوت انسان‌ها به سوی پیام آسمانی، با تمرکز بر مقوله فرهنگی بود و بیشترین وقت را هم که با انسان‌ها جهت دعوت و پرورش آنان انجام می‌داد صرف بعد فرهنگی می‌شد. اگر اولین آیات با مضامین فرهنگی شروع شد اولین و محوری‌ترین شعار و فراخوان پیامبر (ص) نیز که گفتن لاله الا الله بود یک مقوله کاملاً فرهنگی است و اگر توسعه را به معنا و مفهوم تغییر و تحول در نظر بگیریم این شعار زیربنای فرهنگ و هویت جامعه مخاطب خود را تغییر داد. درحالی‌که بت‌پرست بودند و دخترانشان را زنده‌به‌گور می‌کردند اسلام فرهنگ و عقاید و ارزش‌های آنان را زیر سؤال برد و خطمشی و فرهنگ و ارزش‌گذاری جدیدی را به وجود آورد و اگر توسعه را به معنای تعالی و ترقی اندیشه بپذیریم متوجه خواهیم شد که اسلام چگونه تصور و فهم انسان‌ها را در راستای کمال و تعالی سوق می‌دهد و انسان را از گرفتاری در منجلاب بت‌پرستی و جهل و نادانی و آشفتگی و پریشانی که به سبب انحراف در شناخت حقیقی خود و آفریدگار خود، گرفتار شده، با روشنگری و تحریک قوه عقل و اندیشه او را آزاد می‌کند.

در این پژوهش بر مبنای کدگذاری باز که انجام شد بیشترین فراوانی داده‌ها از محتوای متن دین و عملکرد حکومت اسلامی و رویدادهای صدر اسلام مربوط به حوزه فرهنگی می‌باشد؛ و در کدگذاری محوری نیز بیشترین نسبت فراوانی مربوط به شاخص‌های علم و عقیده و اخلاق و رفتارهای روزمره بود. فرهنگ و اندیشه‌ای که اسلام آن را بنیان نهاد برای همیشه چراغی بر فراز راه زندگی انسان‌ها برافروخت و چشم‌اندازی به درازای حیات بشر در ذهن و تفکر انسان‌ها منعکس نمود تا که به‌طور مداوم حرکت بشر به سوی کمال و سعادت را در جهت صعود به بالاترین قله‌های ترقی و پیشرفت ترسیم و مدیریت نماید و آنچه را اسلام به‌عنوان مدل خود عرضه کرده، مصداق عینی و محتوایی توسعه می‌باشد.

در حوزه توسعه فرهنگی مدرن در چارچوب نظریه‌های توسعه، شاخص‌هایی از قبیل اهمیت دادن به علم و نقش عقل، نگاه مثبت به امور دنیا و باور به آزادی، معیار سنجش توسعه محسوب می‌شوند که مقابل آن در مدل اسلامی در حوزه توسعه فرهنگی، تمرکز بر اصلاح و بازسازی اعتقادات بر مبنای محک عقل، اهمیت علم و دستور و تأکید در کسب آن برای عموم و حق آزادی و حفظ کرامت و شخصیت انسان، معیار می‌باشند. نگاه اسلام به مقوله فرهنگ و توسعه این حوزه، چنان است که سایر حوزه‌ها را به‌نوعی در امتداد و وابسته به آن دانسته و تغییر در حوزه فرهنگ و زمینه‌سازی برای توسعه فرهنگی را پایه و بنیان تغییر و توسعه در همه ابعاد و حوزه‌ها می‌داند و در میدان عمل و از لحظه ظهورش نیز همین رویه را اجرایی کرد. اسلام در جامعه‌ای که علم و دانش ارزش نداشت به تمجید از علم و تشویق به کسب آن اقدام نمود و در جامعه‌ای که ارزش‌ها و صفات عالی انسانی کمرنگ شده بود رنگ و حیات تازه بخشید و در جامعه‌ای که عقاید و باورها از تصور و خیالات انسان‌ها سرچشمه گرفته بود آن را تغییر و بر بنیان علم و حقایق، عقاید را بازسازی نمود و در جامعه‌ای که استبداد قبیله‌ای و برتری نسب و عشیره‌گرایی حاکم بود فقرا و بردگان را برتری بخشید و زمانی که زنان محروم و تحت ستم بودند آنان را مورد تکریم و توجه قرارداد و به آن‌ها شخصیت و جایگاه عنایت کرد و آزادی همه‌جانبه بر بشر ارزانی نمود و با ابلاغ حکم امر به معروف و نهی از منکر همه انسان‌ها را متناسب با جایگاهشان مسئولیت بخشید.

مطالعات مختلف در زمینه توسعه فرهنگی و نقش آن در پیشرفت جوامع اسلامی، همگی بر اهمیت و ضرورت توجه به ابعاد فرهنگی در فرآیند توسعه تأکید دارند. [جاسمی \(۱۳۹۷\)](#) با بررسی ابعاد مفهومی توسعه فرهنگی، آن را به‌عنوان لازمه‌ای برای توسعه در سایر ابعاد معرفی می‌کند و بر این نکته تأکید دارد که توسعه فرهنگی موجب بالندگی جامعه می‌شود. [جلیلی \(۱۳۹۶\)](#) نیز با تأکید بر توحید و عدالت به‌عنوان شاخصه‌های بنیادین توسعه فرهنگی در قرآن، نقشه راهی برای جامعه اسلامی در عصر حاضر ترسیم می‌کند. [ولایتی \(۱۳۸۶\)](#) با مروری بر تاریخ اسلام، نشان می‌دهد که چگونه فرهنگ اسلامی توانسته است انسان‌ها را متحول کند و بر جهان تأثیر بگذارد. [پژوهنده \(۱۳۸۰\)](#) به این نتیجه می‌رسد که توسعه فرهنگی شرط اصلی توسعه اقتصادی است و هر نوع تغییر در گرو تحول فرهنگی است. [قراضوی \(۲۰۱۱\)](#) نیز به نقش قرآن و سنت نبوی در ایجاد تغییرات اساسی در زندگی بشر اشاره می‌کند و با تأکید بر اهمیت علم و دانش، اصول تربیتی و اخلاقی را که پیامبر (ص) معرفی کرده است، مورد بررسی قرار می‌دهد. در نهایت، [باپیر \(۲۰۰۶\)](#) با مقایسه فرهنگ اسلامی با سایر اندیشه‌ها، شریعت اسلام را به‌عنوان راه‌حلی جامع برای پیشرفت و رفاه معرفی می‌کند.

با توجه به اهمیت و کاربردی بودن موضوع پژوهش در زندگی روزمره، به‌ویژه در جوامع اسلامی، پیشنهاد می‌شود که سمینارها و کنفرانس‌های گسترده‌ای در سطح ملی و بین‌المللی برگزار شود تا مدل و برنامه‌های اسلام برای توسعه و پیشرفت به‌طور شفاف و جامع تبیین گردد. این رویدادها می‌توانند به‌عنوان بستری برای تبادل نظر و تجربیات میان پژوهشگران، سیاست‌گذاران و فعالان فرهنگی عمل کنند و به ارتقاء آگاهی عمومی در مورد اصول و مؤلفه‌های توسعه فرهنگی اسلام کمک نمایند. همچنین، این کنفرانس‌ها می‌توانند به شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های موجود در مسیر توسعه فرهنگی در جوامع اسلامی بپردازند و راهکارهای عملی برای رفع مشکلات موجود ارائه دهند.

محدودیت‌های این تحقیق شامل دسترسی به منابع معتبر و جامع در زمینه تأثیرات فرهنگی اسلام و همچنین تنوع تفاسیر و برداشت‌های مختلف از متون دینی است. همچنین، تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی در جوامع اسلامی می‌تواند بر نتایج تحقیق تأثیر بگذارد و ممکن است به دشواری‌هایی در تعمیم نتایج منجر شود. علاوه بر این، عدم وجود داده‌های کمی و کیفی کافی برای ارزیابی دقیق تأثیرات فرهنگی اسلام بر توسعه اجتماعی و اقتصادی نیز از دیگر محدودیت‌های این پژوهش به‌شمار می‌آید.

برای مطالعات آتی، پیشنهاد می‌شود که پژوهشگران به بررسی تطبیقی مدل توسعه فرهنگی اسلام با سایر ادیان و مکاتب فکری بپردازند و تأثیرات معاصر این مدل بر جوامع اسلامی را با استفاده از روش‌های تحقیق کیفی و کمی مورد بررسی قرار دهند. همچنین، تحقیقات بیشتری در زمینه تأثیرات عملی برنامه‌های فرهنگی اسلامی بر توسعه اجتماعی و اقتصادی

فصلنامه علمی رویکردهای نو در مدیریت دولتی

The scientific quarterly of
New Approaches in Public Administration

JNAPA

جوامع اسلامی ضروری است. به علاوه، بررسی چالش‌ها و موانع موجود در پیاده‌سازی اصول توسعه فرهنگی اسلام در جوامع معاصر می‌تواند به غنای ادبیات موجود و بهبود سیاست‌گذاری‌ها در این حوزه کمک کند.

منابع و مآخذ

منابع داخلی

- ازکیا، مصطفی و غفاری، غلامرضا (۱۳۹۰)، *جامعه‌شناسی توسعه*، تهران: انتشارات کیهان.
- اسکات، جولی و هال، آبرین (۱۳۸۲)، *دین و جامعه‌شناسی*، ترجمه افسانه نجاریان، اهواز: نشر رشش
- امیری، علی نقی، بنافی، مسعود (۱۴۰۳)، *تحلیلی بر گرایش به مطالعات دینی و معنوی در رشته مدیریت در عرصه ملی و بین‌المللی، مجله پژوهش‌های مدیریت عمومی*، ص ۶۴ تا ۳۹ <http://noo.rs/ocEE>
- بیی، ازل (۱۳۹۲)، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، ترجمه رضا فاضل، تهران: انتشارات سمت.
- بنا، حسن (۱۳۸۸)، *پیام بیداری*، ترجمه مصطفی اربابی، تهران: نشر احسان
- پژوهنده، محمدحسین، توسعه فرهنگی و فرهنگ توسعه در اسلام، *نشریه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، شماره ۳۰، مهر و آبان ۱۳۸۰.
- توسلی، غلام‌عباس (۱۳۷۲)، *جامعیت مفهوم توسعه*، تهران: انتشارات سمت
- جاسمی، محمدجواد (۱۳۹۷)، *بررسی ابعاد مفهومی و نظری توسعه فرهنگی*، پرتال امام خمینی (ره)
- جبلی، زهرا، ۱۳۹۷، *کاربست توحید و عدالت در ساحت توسعه فرهنگی از منظر قرآن کریم، دو فصلنامه مطالعات تفسیری قرآن کریم مفتاح*، دوره: ۱، شماره: ۱، <https://civilica.com/doc/2117793>
- رشیدی، حسن (۱۳۹۵)، *نگرش جامعه‌شناختی به توسعه و بایسته‌های هویتیان*، تهران: نشر سخنوران.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۸)، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی
- ستوده، هدایت الله، (۱۳۸۹)، *تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام از فارابی تا شریعتی*، تهران: ندای اریانا.
- سیدمن، استیون (۱۳۹۳)، *کشاکش آرا در جامعه‌شناسی*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- سید وکیل، محمد (۱۳۸۰)، *اسلام آیین رشد و ترقی*، ترجمه عمر قادری، تهران: نشر احسان
- شها، عبدالرحمن (۱۳۸۲)، *حقوق بشر در اسلام*، ترجمه هیبت الله نژندی منش، تربت جام: نشر احمد جام
- صلایی، علی (۱۳۸۷)، *الگوی هدایت*، ترجمه گروه فرهنگی انتشارات حرمین، زاهدان: انتشارات حرمین
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابولقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر
- غزالی، محمد (۱۳۷۸)، *اخلاق اسلامی*، ترجمه دکتر محمود ابراهیمی، تهران: نشر احسان
- غضبان، منیر محمد (۱۳۸۱)، *خط‌مشی سیاسی در سیره نبوی*، ترجمه عمر قادری، تهران: نشر احسان
- فیرجی، داود (۱۳۸۹)، *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)*، تهران: نشر نی
- قرضاوی، یوسف (۱۳۹۰)، *دانش و دین‌داری*، ترجمه عبدالعزیز سلیمی - تهران: نشر احسان
- قطب، سید (۱۳۸۷)، *میانی تفکر اسلام*، ترجمه ابوبکر حسن‌زاده، تهران: نشر احسان
- قطب، سید (۱۳۶۹)، *آینده در قلمرو اسلام*، ترجمه سید علی خامنه‌ای، تهران: نشر فرهنگ اسلامی
- قطب، محمد (۱۳۸۲)، *لااله الا الله روح زندگی*، ترجمه جهانگیر ولدبیگی، تهران: نشر احسان
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۶)، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی
- لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۸۶)، *جامعه‌شناسی توسعه*، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- مرادی، بهروز (۱۳۹۳)، *چهارده متفکر مسلمان*، تهران: بهمن برنا
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۱)، *انسان و سرنوشت*، قم: دفتر انتشارات اسلامی
- ناصر علوان، عبدالله (۱۳۸۴)، *دستاوردهای تمدن اسلامی و نقش آن در رنسانس*، ترجمه مولود مصطفایی، تهران: نشر احسان
- وبر، ماکس (۱۳۸۸)، *اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری*، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: نشر جامی.
- ولایتی، علی‌اکبر (۱۳۸۶)، *پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران*، تهران: مرکز چاپ وزارت امور خارجه.

منابع خارجی

- البخاری، محمد بن اسماعیل (۲۰۰۶) *صحیح البخاری*، سعودیه، الرياض: مکتبه الرشد
- باپیر، علی (۲۰۰۶)، *تقابل بین اسلام و مکاتب دیگر*، اربیل: التفسیر
- مسلم نیشابوری، ابی الحسن (۲۰۰۱) *صحیح المسلم*، السعودیه، الرياض: مکتبه الرشد.

Cultural Development Management Policy in Forefront of Islam

Mohammad Taher Achak

PhD Student in Economic Sociology and Development, Khalkhal Branch, Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

ORCID: 0009-0003-8493-2701

achak1362@gmail.com

Robabeh Pourjebeli (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Sociology, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran.

ORCID: 0000-0002-3744-7642

pourjebeli@gmail.com

Samad Abedini

Assistant Professor, Department of Sociology, Khalkhal Branch, Islamic Azad University, Khalkhal, Iran.

ORCID: 0000-0003-0988-7042

abedinisamad@gmail.com

Received: 11 November 2024 | Revised: 20 December 2024 | Accepted: 25 December 2024

Abstract

The topic of change and movement towards progress and development is an innate human instinct, and the idea of change has been central to all religions and human schools of thought. This research aims to study and examine the model of Islamic management in cultural development. The theoretical foundations of the research are aligned with the theories of Max Weber and Emile Durkheim regarding the role and function of religion, as well as the perspectives of Muslim thinkers such as Al-Farabi and Ibn Khaldun on the influence and role of Islam in the changes and transformations of human life.

This study employs content analysis and historical-documentary analysis as its research methods. The statistical population of this research consists of verses from the Quran, prophetic hadiths, and events and occurrences from the early Islamic period.

The research results indicate that 60% of the verses in the Quran and 45% of the prophetic hadiths are related to the concept and notion of cultural development. Furthermore, in the examination of historical documents and events from the early Islamic period, there was a significant focus on culture and artistic development, which was centered on the components and indicators of the value and status of knowledge, reforming beliefs, nurturing ethics, and establishing customs and traditions, all of which manifested in the form of Islamic civilization.

Keywords: Development, Cultural Development, Islam, Islamic Model of Development, Sadr Islam